

مروری بر رساله جوامع الشریعة امام رضا علیه السلام و ارزیابی سندی و دلّالی آن -

محسن احتشامی نیا، فهیمه فهیمی نژاد

فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه

سال دهم، شماره ۴۰ «ویژه پژوهش‌های رضوی»، پاییز ۱۳۹۲، ص ۵۵ - ۷۴

مروری بر رساله "جوامع الشریعة" امام رضا علیه السلام و ارزیابی سندی و دلّالی آن

محسن احتشامی نیا *

فهیمه فهیمی نژاد **

چکیده: نویسندگان، با معرفی رساله جوامع الشریعة که امام رضا علیه السلام در پاسخ مأمون نوشته، و ارزیابی سندی و دلّالی آن، اعتبار رساله را نتیجه می‌گیرند. سپس به مرور درونمایه آن در پنجاه موضوع در سه بخش عقاید، احکام و اخلاق می‌پردازند و چکیده نتایج را در یک جدول نشان می‌دهند.

کلیدواژه‌ها: امام رضا علیه السلام - آثار مکتوب / جوامع الشریعة (کتاب) / حدیث جوامع الشریعة - ارزیابی سندی / حدیث جوامع الشریعة - ارزیابی دلّالی / حدیث جوامع الشریعة - درونمایه / احادیث امام رضا علیه السلام - جوامع الشریعة.

*. استادیار و عضو هیات علمی دانشگاه آزاد تهران مرکزی.
m.ehteshaminia@yahoo.com

**. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات مدعو دانشگاه آزاد تهران مرکزی.
FahimeFahiminejad@gmail.com

یکی از نعمتهای بزرگ خداوند به انسان، اراده و اختیار است. به همین دلیل در انجام تمام اعمال خویش، مسئول و پاسخگوی خدا است. انسانهای پیرو عقل برای صحت اعمال و راه فلاح و رستگاری خویش در طول زندگی، همواره به دنبال یک الگوی مناسب و استوار هستند. خدای متعال برای این نیاز فطری بشر، پیامبران و اوصیاء ایشان را فرستاده، که راه را به مردم نشان دهند تا آنان از راه راست منحرف نشوند. در این میان تمام شیعیان به برکت وجود امامان معصوم و با پیروی از دستورات این بزرگواران، سریع‌تر و با اطمینان بیشتر به راه صواب رهنمون خواهند شد.

نسل‌هایی که پس از دوره حضور امامان علیهم‌السلام می‌آیند، از طریق احادیث و روایاتی با آنها پیوند می‌یابند که به زحمت محدثان بزرگی چون شیخ کلینی، صدوق، مفید، طوسی و دیگر بزرگان انتقال یافته است. این گنجینه‌های ارزشمند، جان تشنگان را سیراب می‌کند و آنها را به سر منزل مقصود می‌رساند. یکی از این منابع گرانقدر، رساله امام رضا علیه‌السلام در باب عقائد، احکام و اخلاقیات است که در کتاب *تحف العقول* ابن شعبه حرّانی تحت عنوان رساله جوامع الشریعه آمده است. امام رضا علیه‌السلام در این رساله به سرفصلهای اصلی در باب اعتقادات و امور شرعی اشاره می‌کنند. این مقاله پژوهشی در باب رساله یاد شده است.

معرفی رساله جوامع الشریعه

متن رساله جوامع الشریعه در کتاب *تحف العقول*^۱ اثر حسن بن شعبه حرّانی از علماء امامیه قرن چهارم هجری آمده است. او عالم، فقیه و محدث جلیل القدر متبحر، از مشایخ شیخ مفید (۴۱۳م) و معاصرین شیخ صدوق (۳۱۸م) است (مدرس تبریزی، ۱۳۷۴/ج ۸/

۱. در مورد این کتاب، علامه مجلسی می‌نویسد: به نسخه‌ای ارزشمند و کهن از این کتاب دست یافتیم که نظم آن دلالت بر منزلت مولفش می‌کند و بیشتر آن مواظ و اصول آشکاری است که احتیاج به سند ندارد [مجلسی، ۱۴۰۳/ج ۱/ص ۲۹].

ص ۵۵ ؛ امین ، ۱۴۰۳ / ج ۵ / ص ۱۸۵). وفات او به سال ۳۳۲ ثبت شده است (قمی، ۱۳۶۳ / ص ۷۸). عنوان رساله مذکور چنین است: "پاسخ آن حضرت علیه السلام به مأمون در کلیات شریعت (جوامع الشریعه) زمانی که درخواست فراهم نمودن آنها را از وی نمود". در ذکر سبب نگارش این رساله آورده است: روایت شده که مامون فضل بن سهل^۱ ذوالریاستین وزیر خود را نزد امام رضا علیه السلام فرستاده و گفت: از آنجایی که تو حجت خدا بر خلق و معدن علم هستی، دوست دارم کلیاتی از حلال و حرام و واجبات و مستحبات برایم فراهم کنی و امام رضا علیه السلام به فضل فرمودند: بنویس (ابن شعبه، ۴۳۷/۱۳۵۵).

همین رساله را شیخ صدوق در کتاب *عیون اخبار الرضا علیه السلام* به نام رساله "محض الاسلام و شرایع الدین" با ذکر سلسله سند این چنین نقل کرده: عبدالواحد بن محمد بن عبدوس نیشابوری عطار (رضی الله عنه) در نیشابور در شعبان سال ۳۵۲ نقل کرده که علی بن محمد بن قتیبه نیشابوری از فضل بن شاذان^۲ این چنین نقل کرده است: مأمون از امام رضا علیه السلام درخواست کرد رساله‌ای در این باب به صورت کوتاه و مختصر برایش بنگارد. امام رضا علیه السلام محض الاسلام را برایش نوشت (شیخ صدوق، بی تا / ج ۲ / ص ۱۲۱). علامه مجلسی این رساله را با عنوان محض الاسلام در *بحار الانوار* به استناد از شیخ صدوق و ابن شعبه ذکر کرده است (مجلسی، ۱۴۰۳ / ج ۱۰ / صص ۳۶۶-۳۶۰).

با توجه به موارد ذکر شده می‌توان نتیجه گرفت که:

۱- این رساله - چه با عنوان "محض الاسلام و شرایع الدین" و چه با عنوان "جوامع الشریعه" - منسوب به امام رضا علیه السلام است.

۱. فضل بن سهل (۲۰۲-۱۵۴) وزیر مامون و دارای تدبیر که ایرانی بوده و به دلیل تسلط در جنگ و سیاست به ذوالریاستین نامیده شده است [زرکلی، ۱۹۸۶ / ج ۵ / ص ۱۴۶].
 ۲. فضل بن شاذان (م ۲۶۰م) عالم به علم کلام از فقهاء امامیه و صاحب ۱۸۰ کتاب است و وکیل امام رضا علیه السلام بوده است (همان).

۲- این مجموعه به درخواست مأمون و در زمان ولایت‌عهدی امام رضا علیه السلام نوشته شده است.

۳- موضوع رساله کلیاتی مربوط به حلال و حرام و واجبات و مستحبات به صورت مختصر و موجز است.

۴- این اثر مانند بقیه آثار منسوب به آن حضرت، یکی از گنجینه‌های علوم بی‌پایان امام هشتم است. با توجه به دسیسه‌ها و نیرنگ‌های مأمون و تشکیل جلسات علمی به منظور تضعیف امام، نگارش این رساله نه تنها بعید و دور از ذهن نیست، بلکه دقیقاً مطابق با اوضاع سیاسی، شبهات دینی و شرایط اجتماعی زمان امام بوده است.

در نسخه تحف العقول آمده است: "فدعا الرضا علیه السلام بدواة و قرطاس و قال علیه السلام للفضل: الکتب" یعنی امام رضا علیه السلام دوات و کاغذی خواستند و به فضل فرمودند بنویس (بن شعبه، ۴۳۷/۱۳۵۵) ولی در نسخه عیون اخبار الرضا آمده است: "و کتب علیه السلام له محض الاسلام"، یعنی: امام علیه السلام برایش رساله محض الاسلام را نوشت. در هر حال، چه امام خود نوشته باشند و چه بر فضل املاء کرده باشند، عبارات و کلمات از امام رضا علیه السلام است.

بررسی اعتبار سندی و دلّالی رساله

در مورد اعتبار سندی و دلّالی این رساله، مستندات ارزشمند در پایان‌نامه دکتری دکتر مهدی بیات مختاری تحت عنوان «فضل بن شاذان نیشابوری، زندگی و آراء او» صفحات ۳۱۵ تا ۳۲۳ آمده است که، مطالب این بخش از آن مأخذ اقتباس شده است.^۱ شیخ صدوق، دو حدیث طولانی به یک سند، از امام رضا علیه السلام روایت کرده است: حدیث

۱. این پایان‌نامه در سال ۱۳۸۵ در دانشگاه قم دفاع شده و نسخه آن به شماره ۱۶۰ در کتابخانه مرکزی دانشگاه قم موجود است. بخش‌هایی از آن با ویرایش و اضافات، تحت عنوان "خورشید شرق در سده سوم" توسط مؤسسه کتابشناسی شیعه قم انتشار یافته که در سقینه شماره ۳۹ مقاله‌ای در معرفی و نقد آن آمده است. بخش‌های مورد استفاده در این مقاله، در کتاب یاد شده موجود نیست. توضیح اینکه مشخصات کتابشناختی منابعی که در این بخش یاد شده، در متن پایان‌نامه دکتر بیات مختاری آمده است.

العلل و حدیث جوامع الشریعة یا نامه امام رضا علیه السلام به مأمون. بدین جهت هرآنچه در مورد سند حدیث العلل گفته شود، در مورد حدیث جوامع الشریعة نیز صادق است. اینک از دو منظر به این سند می‌نگریم:

اول - ارزیابی سندی

در مقام ارزیابی سندی، به تعبیراتی از فقها و محدثان برمی‌خوریم که اعتبار این دو حدیث را نشان می‌دهد. به عنوان نمونه:

۱ - صحیحہ فضل بن شاذان:

نجفی، جواهر الکلام ۳۲/۱۷. آقا رضا همدانی، مصباح الفقہ ۲/ق ۲ ص ۵۹۹. سیدمحسن حکیم، مستمسک العروة الوثقی ۵۰۲/۸. سیداحمد خوانساری، جامع المدارک ۴۵۹/۱. روح الله خمینی، مکاسب المحرمه ۲۴۵/۱. سیدمحمدصادق روحانی، فقه الصادق ۶۰/۶ و ۳۸۱/۸-۳۸۷. شیخ حسین آل عصفور، تنمۃ الحقائق الناضرة ۱۴۳/۲. ابراهیم سلیمان، الاوزان و المقادیر ۶۹-۱۵۷.

۲ - لایقصر عن الصحیح

نجفی، جواهر الکلام ۲۸۵/۱۰. مرتضی انصاری، مکاسب ۱۱/۲. سیدمحمدصادق روحانی، منهاج الفقاهة ۱۱۰/۲.

۳ - حسن بل صحیح

روح الله خمینی، مکاسب الحرمة ۵۵/۲.

۴ - سند قوی

میرزای قمی، غنائم الايام ۳۹۸/۵.

۱. برای رعایت اختصار، نام محدثان و فقهای بزرگوار در اینجا بدون القاب و عناوین یاد می‌شود. این یاد کرد، براساس اسم اشهر و همراه با نام کتاب مربوط است.

۵- معتبر

یوسف بحرانی، *الحدائق الناضرة* ۱۰۰/۲ و ۲۹۹/۱۱. نجفی، *جواهر الکلام* ۲۵۵/۱۰، ۳۰۴، ۳۱۳. سید محمد عاملی، *مدارک الاحکام* ۴۲۹/۴. سید احمد خوانساری، *جامع المدارک* ۵۷۵/۱. سید محمد صادق روحانی، *فقه الصادق* ۱۱۲/۶.

۶- حسن کالصحيح

مرتضی انصاری، *الطهارة* ۱/۲۴۰ و ۲/۳۲۲ و ۵۹۱ (چاپ قدیم)، *کتاب الصلاة* ۱/۳۸۰ و ۴۱۷ و ۲/۸۶ و ۱۷۱، *رسائل فقهیه* / ۴۹؛ آقا رضا همدانی. *مصباح الفقه* ۲/ق ۱ ص ۳۷۴. روحانی، *فقه الصادق* ۲/۱۸۷ و ۲۰۲ و ۴/۴۶۳ و ۶/۲۷۹ و ۱۴/۴۵۲.

۷- سند جيد

خمینی، *البيع* ۲/۴۶۳.

۸- حسن و حسنه

انصاری، *الطهارة* ۲/۵۹۱ قدیم، *الصلاة* ۱۲۶/قدیم، *الصلاة* ۱/۲۳۴. نجفی، *جواهر الکلام* ۱۴/۱۹۶. همدانی، *مصباح الفقه* ۲/۴۸۰. سید محسن حکیم، *مستمسک العروة الوثقی* ۳/۳۵۴.

دوم- ارزیابی دلالی

استناد به این حدیث، توسط محدثان و فقهای بزرگ در طول سده‌های مختلف از قرن چهارم تاکنون، نشان می‌دهد که آنان، این حدیث را معتبر و قابل استناد دانسته‌اند. در این زمینه، به نمونه‌های زیر اشاره می‌شود:

۱- صدوق. *من لایحضره الفقه* ۱/۲۹۹ ش ۹۱۴، ۱/۳۰۵ ش ۹۱۹، ۱/۴۵۴ ش ۱۳۱۸، ۱/۵۲۲ ش ۱۴۸۵، ۱/۵۴۱ ش ۱۵۱۰، ۴/۴۵۷.

۲- علامه حلی. *مختلف الشیعة* ۲/۱۸۷ و ۳۲۷. *منتهی المطلب* ۱/۱۹۶ و ۲۶۴ و ۳۸۹ قدیم، ۴/۲۴ و ۴۳۷ جدید.

- ۳- محقق حلی. المعتبر ۱۶/۲ و ۴۶۶.
- ۴- شهید اول. الذکری/ ۱۱۳ و ۱۷۱ و ۱۸۰ و ۲۴۸.
- ۵- شهید ثانی. روض الجنان/ ۱۷۵ و ۳۸۳. شرح لمعه ۴۷۳/۱ و ۱۲۱/۲ و ۲۲۲/۸.
- ۶- سید محمد عاملی. مدارک الاحکام ۲۷/۳، ۱۲۵/۴ و ۴۲۹.
- ۷- محقق سبزواری. ذخیرة المعاد ۱۸۵/۲ و ۲۷۱ و ۲۷۴ و ۴۰۵ و ۴۰۶.
- ۸- مجلسی. بحار ۵۰/۱، ۵۸/۶ و ۸۵ و حدود ۲۰ مورد دیگر.
- ۹- یوسف بحرانی. الحدائق الناضرة ۸۱/۲ و ۱۰۰ و ۱۲۱ و حدود ۲۰ مورد دیگر.
- ۱۰- سید محمد جواد عاملی. مفتاح الکرامة ۳۴/۵ و ۳۶.
- ۱۱- سید علی طباطبائی. ریاض المسائل ۴۷/۴ و ۵۸ و ۱۰۹ و ۲۰۷ و ۴۳۴/۵.
- ۱۲- صاحب معالم. منتقى الجمان ۲۸/۲ و ۲۰۳.
- ۱۳- مصطفی تفرشی. نقد الرجال ۵/ ۳۹۶.
- ۱۴- ابوالقاسم قمی. غنائم الايام ۸۳/۲ و ۲۰۲ و ۲۰۴ و ۷۸/۳ و ۳۷۸ و ۳۸۵/۵ و ۳۹۴ و حدود ۱۰ مورد دیگر.
- ۱۵- احمد نراقی. عواید الايام / ۱۸۸، مستند الشيعة ۴۳۵/۵ و ۱۸.
- ۱۶- بهاء الدین عاملی. الحبل المتین / ۲۰۲.
- ۱۷- فاضل هندی. کشف اللثام ۳۸/۲، ۱۶/۳ و ۱۱۹، ۱۴۵/۴ و حدود ۵ مورد دیگر.
- ۱۸- حرّ عاملی. الفصول المهمة فی اصول الائمة ۲۹۲/۱ و ۴۴۴، وسائل الشيعة. حدود ۴۰ مورد.
- ۱۹- نوری. خاتمة المستدرک ۸۳/۵.
- ۲۰- نجفی. جواهر الکلام ۳۳/۱، ۲۶۷/۲، ۳۸۲/۳ و حدود ۲۰ مورد دیگر.
- ۲۱- انصاری. الطهارة ۱/ ۳۹۹، المكاسب ۱۱/۲، فرائد الاصول ۱/ ۲۷۹، الصلوة ۱/ ۳۱۳ و حدود ۱۰ مورد دیگر.

- ۲۲- آقا رضا همدانی. مصباح الفقیه حدود ۳۰ مورد.
- ۲۳- محمدحسین نایینی. الصلاة / ۱۷.
- ۲۴- سید محمد بحر العلوم. بلغة الفقیه ۲۱۹/۳ و ۲۲۰.
- ۲۵- محمدحسین اصفهانی. صلاة الجماعة / ۷۴، صلاة المسافر / ۱۵۴.
- ۲۶- سید محسن حکیم. مستمک العروة الوثقی ۳/۳۵۴، ۴/۱۵۴، ۱۰/۶ و ۹، و حدود ۱۰ مورد دیگر.
- ۲۷- سید احمد خوانساری. جامع المدارک ۱/۱۰۱، ۲/۲۵۵، ۴/۴۶۴، ۵/۳۰۴، و حدود ۱۰ مورد دیگر.
- ۲۸- سید محمد داماد. الصلاة (تقرير مؤمن قمی) / ۱۴ و ۲۲، الصلاة (تقرير جوادى آملی) / ۲۱۶ و ۲۷۱ و چند مورد دیگر.
- ۲۹- سید ابوالقاسم خویی. الطهارة ۱/ ۳۲۱ و ۵۱۴، الصلاة ۱/ ۴۶ و ۶۹، و حدود ۲۰ مورد دیگر. اجود التقريرات ۲/ ۱۷۷.
- ۳۰- شیخ مرتضی حائری. الخمس / ۸۴۴.
- ۳۱- خمینی. الطهارة ۱/ ۳۰۴، ۳/ ۳۵، البیع ۲/ ۴۵۰، المكاسب المحرمة ۱/ ۲۴۵ و ۲/ ۵۴ و حدود ۱۰ مورد دیگر.
- ۳۲- سید محمدرضا گلپایگانی. الحج ۱/ ۸ و ۲۵. الشهادات ۱/ ۱۹۹. الهدایة ۱/ ۲۸ و ۳۹.
- ۳۳- سید مصطفی خمینی. الطهارة الكبير ۲/ ۳۵۸، تفسير القرآن ۱/ ۳۹۶.
- ۳۴- علی نمازی شاهرودی. مستدرک سفینه البحار ۷/ ۳۲۷، ۹/ ۵۱۱.
- ۳۵- باقر شریف القرشی. حياة الامام الرضا علیه السلام ۲/ ۹ و ۱۰ و ۱۵.
- ۳۶- عزیزاله عطاردی، مسند الامام الرضا علیه السلام ۱/ ۱۱۰، ۲/ ۱۶۰ و ۱۷۲.
- ۳۷- میرزا محمد مشهدی. كنز الدقائق ۱/ ۴۲۵ و ۴۳۶ و چند مورد دیگر.
- ۳۸- حویزی. نور الثقلین ۱/ ۳۹ و ۷۴ و حدود ۲۰ مورد دیگر.

علاوه بر این، اعتبار دو تن از راویانی که در سلسله این حدیث آمده، یعنی عبدالواحد بن محمد بن عبدوس در همان پایان‌نامه ص ۳۵۵-۳۵۹ و اعتبار علی بن محمد بن قتیبه در ص ۳۵۹ اثبات شده است. بهتر آن است که در این گفتار، به همین اشاره بسنده کنیم و جویندگان تفصیل را به رساله دکتری یاد شده ارجاع دهیم.^۱

بررسی مضمون رساله جوامع الشرایع

درونیامیه این رساله را به سه فصل عقاید، احکام و اخلاق می‌توان تقسیم نمود:

الف) اصول اعتقادی رساله

در این رساله اصول خمسۀ اعتقادی با تعریف هر یک و پاسخ به بعضی از شبهات مطرح شده است که عبارتند از:

۱- بخش اول: معرفت خدای متعال

رساله با شهادت به وحدانیت خداوند آغاز می‌شود و حضرت می‌خواهند خدای متعال را با ذکر اسامی و اوصافش معرفی کنند. این بخش به سه قسمت تقسیم می‌شود:

۱-۱) معرفی خدایا معرفت خدای متعال: با ذکر تهلیل، یگانه بودن، بی‌نیاز بودن و بدون همسر و فرزند بودن

۲-۱) اوصاف خدایا صفات ثبوتیه: قیوم، سمیع، بصیر، قوی، قائم، باقی، نور، عالما لایجهل، قادرا لایعجز، غنیا لایحتاج، عدلا لایجور

۳-۱) بیان صفات سلبیه خداوند: انه خالق کل شیء، لیس کمثله شیء، لا شبه له، لا ضد له، لاند له و لا کفو.

تمام اوصاف خداوند در این بخش به صورت نکره آمده و نکره افاده عموم می‌کند (تفتازانی، بی تا/ ۸۸) و پیوسته آوردن صفات در مورد خداوند، دلالت بر ثناء و تعظیم دارد.

۱. بخش اعتبار سندی و دلالتی رساله توسط ویراستار به مقاله افزوده شده است.

(غلاثنینی، ۱۹۱۲/ ص ۵۶۷). به بیان دیگر، این بخش اشاره به توحید صفاتی است، به این معنی که خدای متعال از نظر صفات کمال، یگانه است (بیابانی/سکونی، ۱۳۹۰/ص ۲۶۰).

۲- بخش دوم: شهادت نبوت

پس از شهادت به وحدانیت خداوند، شهادت به نبوت پیامبر و ذکر اوصاف ایشان و جایگاه خاص حضرت در رساله آمده است به ترتیب زیر:

۲-۱) اوصاف پیامبر: عبد، رسول، امین و برگزیده در میان خلق.

۲-۲) جایگاه پیامبر: سید المرسلین، خاتم النبیین، افضل العالمین.

۲-۳) ویژگی منحصر به فرد پیامبر: پیامبری پس از او نیست و شریعتی جایگزین آن نمی شود.

۲-۴) تصدیق به معجزه پیامبر: هر آنچه که پیامبر آورده یعنی قرآن حق آشکار است.

۲-۵) بیان اوصاف قرآن: برتری نسبت به سایر کتب آسمانی، ابتدا تا انتهایش حقیقت محض است.

۲-۶) اشاره به اقسام آیات قرآن: محکم و متشابه، خاص و عام، وعد و وعید، ناسخ و منسوخ و احکام.

تمام اوصاف به خاطر تعظیم مضاف، به صورت معرفه به اضافه آمده است. (تفتازانی، بی تا/ ۸۸)

۳- بخش سوم: شهادت به امر ولایت

در این بخش، معرفی حجّت الهی پس از پیامبر یعنی حضرت علی علیه السلام و اوصاف ایشان و همینطور امامان پس از ایشان آمده است:

۳-۱) معرفی حضرت علی علیه السلام به عنوان جانشین، برادر، خلیفه و جانشین پیامبر و این که حضرت علی نسبت به پیامبر به منزله هارون به موسی علیه السلام است.

۳-۲) اوصاف حضرت علی علیه السلام: امام المتقین، قائد الغر المحجلین، یعسوب المومنین، افضل الوصیین.

۳-۳) معرفی امامان پس از حضرت علی علیه السلام (در نسخه عیون الاخبار، تا حضرت مهدی عجل الله فرجه معرفی شده است).

۳-۴) ویژگی امامان: خاندان پیامبر، آگاه‌ترین افراد به قرآن و سنت پیامبر، عادل‌ترین اشخاص در قضاوت، شایسته‌ترین افراد به امامت در هر زمان.

۳-۵) اعتراف به تولی: آنان عروة الوثقی، پیشوای هدایت، حجت بر اهل دنیا و جانشینان حق خداوند بر روی زمین هستند.

۳-۶) بیان تبری: مخالف امامان، گمراه و گمراه‌کننده و تارک حق و هدایت هستند.

۳-۷) ضرورت شناخت امام: آنان مفسران قرآن و ناطقان از جانب رسول خدا هستند و هرکس بمیرد در حالی که امام زمانش را نشناسد و از او و پدرانیش پیروی نکند، به مرگ جاهلیت مرده است.

۳-۸) سیره امامان: ورع، عفت، راستی، صلاح، کوشش، اداء امانت، طول سجود، شب زنده داری، دوری از محارم، صبر همراه با انتظار فرج، خوش صحبتی، حسن جوار، احسان کردن، بی‌آزاری، گشاده‌رویی، خیرخواهی و مهربانی نسبت به مومنان از اوصاف این پیشوایان بزرگ است.

۴- بخش چهارم: عدل

پس از شهادت سه گانه، نوبت به اصل چهارم دین یعنی عدل می‌رسد. این بخش در

ثلث سوم رساله آمده است که "أن أفعال العباد...". این بخش هشت محور اصلی دارد:

۴-۱) افعال انسان: کارهایی که از بندگان خدا سر می‌زند، مخلوق به خلق تقدیری خداست نه خلق تکوینی.

۴-۲) اختیار انسان: در انجام فعلی یا عدم آن، نه اعتقاد به جبر صحیح است و نه اعتقاد به تفویض.

۴-۳) تعریف اثباتی عدل به تعبیر امام رضا (ع):

یک. خداوند، شخص بی تقصیر را به جرم کسی دیگر مجازات نمی‌کند، یعنی حتی فرزندان را به جرم پدران مجازات نمی‌کند، کسی بار گناه دیگری را به دوش نمی‌گیرد و آنچه به انسان می‌رسد نتیجه تلاش و کوشش خود اوست.

دو. خدا دائما در حال بخشش است و به احدی ظلم نمی‌کند.

سه. خدا اطاعت کسی را که ظلم می‌کند و مردم را گمراه می‌سازد، واجب نمی‌کند (در حالی که اطاعت خودش را بر بندگان واجب کرده است) "و ما خلقت الجنّ و الانس الا ليعبدون" (ذاریات/۵۶)

چهار. و اگر افعال انسان کافر به اراده‌ی خودش نباشد و ناچار باشد که در برابر شیطان تسلیم شود، خدا پیامبران را نمی‌فرستاد و روز قیامت و برانگیخته شدن معنا نداشت.

۴-۴) پاسخ به این پرسش که حکم کسی که مرتکب گناه می‌شود چیست؟ مومن است یا کافر؟

در پاسخ به این سؤال، حضرت می‌فرمایند: اسلام و ایمان دو مقوله از هم جدا هستند. هر مؤمنی مسلمان است ولی هر مسلمانی مومن نیست، چرا که روح ایمان در این چند مورد از انسان گرفته می‌شود: هنگامی که دزدی می‌کند، هنگامی که شراب می‌نوشد، هنگامی که مرتکب قتل نفس می‌شود. پس کسی که به واسطه خطایی حدود الهی برای او اجرا می‌شود، نه کافر است و نه مؤمن.

۴-۵) عدالت در مورد مؤمن و کافر: کسی را که به واسطه ایمانش به بهشت وارد شده و در آنجا جاودان گشته، به جهنم داخل نمی‌گرداند. و کسی را که به واسطه نفاق، فسق یا انجام گناه کبیره مستحق آتش جهنم شده است، با مؤمنان محشور نمی‌دارد و به

بهشت داخل نمی‌گرداند. جهنم فقط جایگاه کافران است و گناه هر شخص موجب می‌شود که او را مستوجب دوزخ گردان

۴-۶) پاسخ به این پرسش که آیا برای غیر مومن شفاعت وجود دارد؟

می‌فرمایند: اگر کافر، فاسق، منافق و یا مرتکب گناه کبیره طلب شفاعت کند، جایز است.

۴-۷) ضرورت و وجوب امر به معروف و نهی از منکر با زبان (یعنی به طور مستقیم)

۴-۸) تعریف ایمان: ایمان یعنی انجام واجبات، دوری از محرمات. مظاهر سه گانه ایمان عبارتند از: اعتقاد قلبی، اقرار زبانی و عمل با اعضاء و جوارح.

۵- بخش پنجم: معاد

در این بخش که یکی از مسلمیات هر مؤمن است، اعتقاد به زندگی پس از مرگ و حساب و کتاب اعمال در سرای دیگری است که حضرت اعتقاد به موارد زیر را شرط ایمان می‌دانند:

۵-۱) اعتقاد به عذاب قبر

۲-۵) وجود نکیر و منکر

۵-۳) اعتقاد به مبعوث شدن پس از مرگ

۵-۴) اعتقاد به مواقف قیامت یعنی حساب، میزان و صراط

ب) احکام

احکام مطرح شده در رساله به صورت ایجاز و اختصار آمده است و احتمال می‌رود که دلیل آن یکی از چهار مورد زیر باشد:

یک. سر فصلهای اصلی این علم، محدود به همین موارد بوده و به مرور زمان و براساس نیاز جامعه‌ی هر دوره به مطالب اضافه گردیده و یا استنباط مراجع و بزرگان به آن اضافه شده است. این نظر را برخی از خاورشناسان مطرح می‌کنند و مجال بررسی آن در این مقاله نیست و خود مقاله دیگری می‌طلبد.

دو. مطالب مطرح شده در رساله، مطابق با پرسش‌های مأمون بوده، لذا حضرت به احکامی اکتفاء کرده‌اند که مورد سؤال بوده است. طبعاً جایی که امام سکوت کرده‌اند یا طرح آن را به صلاح نمی‌دانستند، باید به منابع حدیثی دیگری مراجعه نمود. سه. عصر امام رضا، اوج شکل گرفتن مکاتب گوناگون و جلسات بحث و گفتگوی علمی بوده و امام از این طریق، مواردی را طرح کرده و پاسخ داده‌اند که شبهات روز و نقل محافل علمی بوده‌اند و البته مطالب مطابق شبهات بوده است. به هر حال، مطالبی که در احکام آمده، به شرح زیر است:

۱- احکام طهارت

در این بخش به سه نکته اشاره شده است:

۱-۱) وضوی صحیح، مبطلات وضو، بیان یک اختلاف در حکم وضو بین شیعه و دیگران که هر کس مسح پا را از روی کفش بکشد، عمل او مخالف دستور خدا و عمل پیامبر است. حضرت علی علیه السلام هم با این عمل مخالف بوده است و حضرت علی در پاسخ به عمر فرمودند: "من می‌دانم که رسول خدا پس از نزول سوره مائده، بر روی موزه (پاپوش) خود مسح وضو نکرد".

۱-۲) بیان غسل‌های واجب و مستحب:

غسل‌های واجب، جنابت، احتلام، حیض و مس میت است. و غسل‌های مستحب، غسل‌های روز جمعه، عیدین، به هنگام وارد شدن به مکه و مدینه، غسل زیارت، غسل احرام، روز عرفه، شب اول، شب نوزدهم، شب بیست و یکم و بیست و سوم ماه مبارک رمضان است.

۱-۳) اشاره به موجبات غسل در بانوان (حیض، استحاضه و نفاس):

آنچه که موجب حیض است بین ۳ تا ۱۰ روز است. در غیر این صورت، استحاضه است. تفاوت حائض و مستحاضه در انجام تکالیف شرعی است، چون حائض باید

نماز را ترک کند و قضا ندارد، و روزه را ترک کند و قضا دارد، ولی مستحاضه باید غسل کند و نماز بخواند.

۲- حکم نماز

در این قسمت، امام به بیان نماز یومیه پرداخته‌اند که ۱۷ رکعت فریضه و ۳۴ رکعت نافله است، بیان فضیلت نماز جماعت و آن، شرایط نماز مسافر، تأکید بر قنوت در نمازهای یومیه، کیفیت نماز میت (زیرا این نماز، سلام و رکوع و سجود ندارد)، و سرانجام کیفیت نماز عیدین.

۳- احکام زکات:

این بخش در دو قسمت آمده: زکات مال و زکات بدن (فطره) با بیان میزان و نوع آن، زکات بر همه واجب است چه صغیر و چه کبیر، چه آزاد و چه بنده، و باید به شیعه‌ی امامی داده شود.

۴- احکام روزه:

این قسمت ابتدا حکم روزه واجب را بیان می‌کند، آغاز روزه ماه رمضان با رویت هلال ماه رمضان و پایان آن با رویت هلال ماه شوال، تأکید بر این نکته که نماز تراویح^۱ به جماعت جایز نیست، روزه‌های مستحبی شامل: سه روز در هر ماه، روزه ماه شعبان (که رسول خدا ﷺ فرمودند: شعبان ماه من است و ماه رمضان ماه خداست).

۵- احکام حج:

در این قسمت، شرط حج تمتع را استطاعت دانسته و مستطیع را تعریف کرده و شکل حجی را که عامه به جا می‌آورند و همینطور احرام پیش از میقات و قربانی ناقص را جائز نمی‌داند.

۱. جمع ترویجه و اصطلاحاً به نمازهای مستحبی چهار رکعتی گفته می‌شود که در شبهای ماه مبارک رمضان خوانده می‌شود و پس از هر چهار رکعت اندک استراحتی می‌کنند اهل سنت بیشتر در شبهای ماه رمضان آن را می‌خوانند از زمان خلیفه دوم به بعد، این نماز به طور رسمی و همه گیر شایع شده است.

۶- احکام جهاد

پیرامون احکام جهاد به چهار مورد اشاره می‌کنند:

۶-۱) جهاد فقط با امام عادل واجب است

۶-۲) هرکس از مال خود دفاع کند و در این راه کشته شود، شهید است.

۶-۳) کشتن کافر در حال تقیه و همینطور شورشی که بیم خطر جانی دارد و خوردن مال مردم، جائز نیست.

۶-۴) تقیه در محل خود واجب است و اگر کسی از روی تقیه سوگندی بخورد تا ظالمی را از خود دفع کند، اشکال ندارد.

۷- احکام طلاق و ازدواج

صحت طلاق و ازدواج را سنت پیامبر می‌دانند. می‌فرماید: هر طلاقی مخالف قرآن باشد طلاق نیست، همانطور که هر ازدواجی که مخالف سنت باشد درست نیست، بیش از چهار زن آزاد را نمی‌توان در آن واحد به عقد نکاح در آورد و هرگاه زنی را سه بار طبق سنت طلاق دهند، برای شوهر طلاق دهنده حلال نیست تا شوهر دیگری کند.

۸- احکام ارث

در این بخش احکامی مطرح شده است به شرح زیر:

۸-۱) طبق قانون خداوند، عول^۱ در ارث راه ندارد.

۸-۲) با وجود پدر و مادر و فرزند و یکی از طرفین (زوج و زوجه)، طبقه دیگر ارث نمی‌برند.

۸-۳) عصبه^۲ هم در دین خدا راهی ندارد.

۱. در بخش سهام ارث نسبت ترکه به سهام ورثه یا به اندازه است یا ترکه کمتر از سهام ورثه است که "عول" نامیده می‌شود.

۲. اگر ترکه بیشتر از سهام وارثه باشد "تعصیب یا عصبه" نامیده می‌شود. اهل سنت معتقدند اگر مال زیاد باشد، به خویشاوندان پدری از طبقه دوم وارث داده می‌شود، اهل بیت آن را قبول ندارند. (غضنفری، بی‌تا/ ج ۲، ص ۳۷۷)

۹- حکم خوردنی‌هایی که حرام است.

در این بخش تمام خوردنی‌های حرام و ملاک حلال و حرام را بیان می‌فرمایند.

۹-۱) شرب خمر حرام است، حتی مقدار کمی از آن.

۹-۲) گوشت حیوانات درنده و نیش دار حرام است.

۹-۳) پرندگانی که چنگال دارند و پرندگانی که چینه دان ندارند (گوشت‌خوارند نه دانه‌خوار) گوشتشان حرام است.

۹-۴) طحال حرام است، چون خون منجمد است.

۹-۵) ماهی نرم و بی استخوان، ماهی که در آب مرده، ماهی بدون پولک و ماهی که تیغ بُرنده در پشت دارد، گوشتش حرام است.

۹-۶) هر تخم پرنده‌ای که دو طرفش تفاوت دارد حلال است و اگر دو طرفش برابر است حرام است.

۱۰- مسائل متفرقه

این مسائل عبارتند از:

۱۰-۱) حکم استفاده از گوشت بره تودلی که می‌فرمایند: حکم آن مثل حکم مادر آن است، یعنی در صورت زنده بودن باید ذبح شود و بعد گوشت آن استفاده گردد.

۱۰-۲) استحباب عقیقه یعنی قربانی گوسفند برای نوزاد دختر یا پسر در روز هفتم، تراشیدن سر نوزاد، نام‌گذاری کردن و صدقه دادن طلا یا نقره به اندازه موی سر نوزاد در روز هفتم.

بخش سوم- بیان اصول اخلاقی

سومین بخش از مطالبی که از این رساله فهمیده می‌شود، بیان مسائل اخلاقی است:

یک. صلوات فرستادن بر پیامبر در همه جا از جمله هنگام وزیدن باده‌ها و عطسه کردن

دو. دوستی و موالات اولیاء خدا و دوستانشان (تولی)

سه. بیزاری و دشمنی با دشمنان اولیاء خدا و برائت از پیشوایان گمراهی و ضلالت (تبری)

چهار. خوش رفتاری با والدین، اگرچه مشرک باشند، و تشکر از والدین.

پنج. اجتناب از گناه کبیره و بیان ۲۷ مورد از گناهان کبیره: قتل نفس، می‌خواری، عاق والدین، گریز از جبهه جهاد، خوردن مال یتیم، خوردن مردار، خون و گوشت خوک و قربانی به جز برای خدا، خوردن ربا و مال حرام پس از علم به حرمت آن، قمار کردن، کم فروشی با ترازو و پیمانه، زنان پاکدامن را متهم کردن، زنا، لواط، گواهی ناحق، یأس از رحمت خدا، ایمن از مکر خدا، ناامیدی رحمت خدا، کمک به ظالمان و اعتماد به آنان، قسم دروغ، ندادن بدهی در صورتی که مشکلی برای پرداختش ندارد، تکبر، کفر، اسراف، تبذیر، خیانت، کتمان شهادت، کارهای لهوی که انسان را از یاد خدا باز می‌دارد مثل غناء و تار زدن، اصرار بر گناه صغیره.

نتیجه‌گیری

پس از مطالعه متن رساله جوامع الشریعه می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

- ۱- این رساله را می‌توان در کتاب *تحف العقول* اثر ابن شعبه و در کتاب *عیون اخبار الرضا* شیخ صدوق یافت
- ۲- این رساله توسط امام رضا علیه السلام و به درخواست مأمون نوشته شده است.
- ۳- موضوع رساله کلیاتی مربوط به حلال و حرام و واجبات و مستحبات به صورت اختصار و ایجاز است که خلاصه آن در جدول منعکس شده است:

سرفصل مطالب	موضوعات کلی	موضوعات جزئی
اصول اعتقادی یا عقائد	۱- معرفت خدای متعال یا توحید ۲- شهادت به نبوت ۳- شهادت به امر ولایت ۴- عدل و پاسخ به شبهات آن ۵- اعتقاد به معاد	۳ مورد ۷ مورد ۸ مورد ۸ مورد ۴ مورد
احکام	۱- احکام طهارت ۲- احکام نماز ۳- احکام زکات ۴- احکام روزه ۵- احکام حج ۶- احکام جهاد ۷- احکام طلاق و ازدواج ۸- احکام ارث ۹- احکام خوردنی‌ها ۱۰- مسائل متفرقه	۳ مورد- غسل و وضو و احکام حیض و نفاس نمازهای واجب و مستحب زکات مال و زکات بدن روزه‌های واجب و مستحب شرط حج تمتع و تعریف استطاعت ۴ مورد مطابق با سنت پیامبر عدم جواز عدل و عصبه ۶ مورد ۲ مورد عقیقه و حکم ذبح بره تودلی
مسائل اخلاقی یا اخلاقیات	۱- صلوات فرستادن و استجاب و زمان آن ۲- تولی ۳- تبری ۴- سنخوش رفتاری و احترام و اطاعت والدین ۵- اجتناب از گناهان کبیره و معرفی آنان	

منابع

قرآن کریم

- ۱- ابن شعبه حرانی، حسن، تحف العقول، کتاب فروشی اسلامیة، تهران/ ۱۳۵۵
- ۲- امین، سید محسن، اعیان الشیعه، دارالتعارف - بیروت/ ۱۹۸۳-۱۴۰۳
- ۳- انوری، حسن، فرهنگ بزرگ سخن، انتشارات سخن، تهران، چاپ سوم/ ۱۳۹۰
- ۴- ایرانلو، رمضانعلی، پژوهشی پیرامون آثار منسوب به امام رضا علیه السلام، ماهنامه حکمت و معرفت
- www.irip.ir
- ۵- بیابانی اسکوئی، محمد، توحید و اسماء و صفات، انتشارات نباء، چاپ اول/ ۱۳۹۰
- ۶- تفتازانی، سعدالدین، مختصر المعانی، انتشارات مصطفوی قم/ بی تا
- ۷- زرکلی، خیرالدین، اعلام، دارالعلم للمعاین، بیروت، چاپ هفتم/ ۱۹۸۶
- ۸- خوئی، سیدابوالقاسم، معجم رجال الحديث، تهران، مرکز نشرالثقافة الاسلامیه، چاپ پنجم/ ۱۴۱۳
- ۹- صدوق، محمد بن علی، عیون اخبار الرضا، انتشارات جهان - تهران/ ۱۳۷۸ ق
- ۱۰- طوسی، محمدبن حسن، رجال طوسی، تحقیق جواد قیومی، نشر اسلامی، چاپ پنجم/ ۱۴۳۰
- ۱۱- غضنفری، مهدی، خود آموز لمعه، انتشارات برهان چاپ دوم/ ۱۳۵۶
- ۱۲- غلاتینی، مصطفی، جامع الدروس العربیه، دار الکلوخ، چاپ اول/ ۱۳۳۰-۱۹۱۲
- ۱۳- فضل اله، محمدجواد، تحلیلی از زندگانی امام رضا علیه السلام ترجمه سید محمد صادق عارف، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد/ ۱۳۸۵
- ۱۴- قمی، شیخ عباس، هدیه الاحباب، انتشارات امیر کبیر، چاپ دوم/ ۱۳۶۳
- ۱۵- مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، مؤسسه الوفاء، بیروت، لبنان، چاپ دوم/ ۱۴۰۳-۱۹۸۳
- ۱۶- مدرس تبریزی، محمدعلی، ریخانه الادب، ناشر کتاب فروشی خیام، نوبت چهارم/ ۱۳۷۴
- ۱۷- مهدی پور، محمود، مقاله‌ی عقیدت و شریعت در اندیشه رضوی شماره ۱۵ آذر ۸۴
- www.haw zah.net
- ۱۸- نجاشی، احمد بن علی، رجال نجاشی، مؤسسه نشر اسلامی، چاپ هفتم/ ۱۴۲۴
- ۱۹- سایت‌ها
- 1-www.afkar news
- 2-www.irip.ir
- 3-www.razavi.ir
- ۲۰- نرم افزار درایه النور نسخه ۱/۲ - مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی
- Dirayat al-noor 1.2/2011